

Жұбаева О.С.¹, Сүлейменова Ж.Н.², Сарбалина А.Б.³,

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, п. ғ. д., ³аға оқытушы,

Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: zharkyn123@mail.ru, zharkynbikesul999@gmail.com, sarbalina.a@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ ТЕРМИНДЕРІ:
КОГНИТИВТІК НЕГІЗДЕРІ**

Мақалада қазақ тіл білімі терминдері, когнитивтік негіздері туралы баяндалады. Терминдер қорын құрайтын тіл білімі терминдері де когнитивтік тұрғыдан танымдық ойлау үрдісінің нәтижесі болып табылады. Кейбір терминдердің ерекше қасиеттерінің бірі – сөйлеу бірлігі ретінде басқа да дискурстарда қолдана алуы. Бұл мәселе оны когнитивтік-дискурсивті қырынан қарастыруды қажет етеді. Сондықтан қазақ тіліндегі тіл білімі терминдерін зерттеуде когнитивтік әдісті қолдану ұлттық терминжасамдағы ұлттық сана, ұлттық ойлау ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін анықтай отырып, оның ұлттық сипаттарын, даму жолдарын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл мәселеде, жоғарыда көрсеткеніміздей, тіл білімі терминдер жасалымының лексика-семантикалық тәсілін жете қарастырудың маңызы зор екендігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: лингвистикалық терминдер, терминжасам, терминдік бірліктер, концепт, когнитивтік негіздеме.

Zhubaeva O.S.¹, Suleimenova Zh.N.², Sarbalina A.B.²,

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Dr.,

²Kazakh State Women's Teacher Training University, Dr.Prof., ³Senior Lecturer,
e-mail: zharkyn123@mail.ru, zharkynbikesul999@gmail.com, sarbalina.a@mail.ru

Terms of kazakh language: cognitive bases

This article describes the terminology of Kazakh linguistics and its cognitive foundations. The term «linguistic terminology» is the result of the cognitive process of cognitive thinking. One of the distinguishing features of some terms is that they can be used in another discourse as a unit of speech. This problem must be addressed from the cognitive-cognitive aspect. The use of cognitive methods in the study of linguistic terms in the Kazakh language makes it possible to determine national peculiarities of linguistic phenomena, ways of developing national self-awareness in the development of scientific national terminology, and the national mentality of a linguistic personality. In this regard, as we have already said, the linguistic, cognitive bases prove that the lexical-semantic approach in the development of scientific terms is important.

Key words: linguistic terms, terminology, terminological units, concept, cognitive bases.

Жубаева О.С.¹, Сүлейменова Ж.Н.², Сарбалина А.Б.²,

Институт языкознания им. А. Байтұрсынұлы, д.ф.н., ²Казахский государственный женский педагогический университет, д.п.н., профессор, ²старший преподаватель,
e-mail: zharkyn123@mail.ru, zharkynbikesul999@gmail.com, sarbalina.a@mail.ru

Термины казахского языкознания: когнитивные основы

В данной статье описывается терминология казахского языкознания и ее когнитивные основы. Термин «лингвистическая терминология» является результатом когнитивного процесса когнитивного мышления. Одной из отличительных особенностей некоторых терминов является то, что они могут использоваться в другом дискурсе как единица речи. Эта проблема должна

рассматриваться с когнитивно-познавательного аспекта. Использование когнитивных методов при изучении терминов лингвистики в казахском языке позволяет определить национальные особенности языковых явлений, пути развития национального самосознания в развитии научной национальной терминологии, национальный менталитет языковой личности. В связи с этим, как мы уже говорили, лингвистические, когнитивные основы доказывают, что важен лексико-семантический подход в разработке научных терминов.

Ключевые слова: лингвистические термины, терминообразование, терминологические единицы, концепт, когнитивные основы.

Бүгінгі таңда лингвистика ғылымында адам факторы өзекті болуына байланысты тілді антропоөзектік тұрғыдан зерттеуге ерекше көңіл бөлініп келеді. Антропологиялық тұрғыдан алғанда, адамның қалай қарым-қатынас жасайтыны, ақпаратты қалай өңдейтіні, мәтінді қалай қабылдап, түсінетініне, тілдік құбылыстардың коммуникативтік жағына ерекше мән беріледі. Тіл мен адам тығыз байланысты. Адам қоғамы болған жерде тіл де өмір сүре алады. Тіл адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқарып, қоғамдық мәнге ие болады. Тілдің ұлттық ерекшелігіне сәйкес адам қоршаған ортаны қабылдап, өзіндік дүниетанымы қалыптасады. Бұл орайда профессор С. Исаев: «Тіл – қоғамдағы адамдар арасындағы аса маңызды қатынас құралы. Осы себептен де, ол бір жағынан, ойлаумен, екінші жағынан, сол арқылы санамен тікелей байланысты және қоғамдық өмірде белгілі бір қызметтер (коммуникативтік, эстетикалық-экспрессивтік т.б.) атқарады. Тіл, ең алдымен, ойды жарыққа шығарып, жетілдірудің құралы болу арқылы ойлаумен тікелей байланысты. Сондықтан тілдің негізгі единицалары ойлаудың басты категорияларымен сәйкес келіп жатады. Мысалы, сөз ұғымды білдіріп, соның тілдік көрсеткіші болса, ойды білдірудің бірден-бір тілдік көрінісі сөйлем болып табылады. Сондай-ақ тілдік единицалардың бұдан басқа да өзіндік мәндері, атқаратын қызметтері бар. Міне, осы қасиеттері арқылы тіл айналадағы дүние, объективтік шындық туралы адамның санасын қалыптастырады, оларды есте сақтауға негіз болады», – деген [Исаев, 2008: 4].

Сөйлермен ретінде адамда «индивид» (жеке адам), «тұлға», «субъект» ұғымдары өзінше көрініс тауып, адамның үш қырын көрсетеді, сол арқылы адамның өзіне қатысы, қоғамға және қоршаған ортаға, айналасына қатысы байқалады. Адамға берілген анықтама өте көп әрі алуан түрлі. Алуан түрлі болуы адамның қай тұрғыдан сипатталуына байланысты. Адам психикалық ерекшеліктеріне, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауына қарай психологияда

зерттеледі, әлеуметтік ерекшеліктері, қоғамдық қызметіне байланысты адам әлеуметтануда, сондай-ақ философияда да сөз болады. Бұл ұғымның күрделі болуына байланысты жалпыға ортақ анықтамасы жоқ. «Қысқаша энциклопедиялық сөздікте» [Краткий, 2002:125] индивид (жеке адам) – «табиғи және әлеуметтік ерекшеліктері бар дербес адам» түрінде сипатталса, «Психологиялық сөздікте» субъект – психикалық белсенділікке ие, таным мен әрекет иесі» ретінде көрсетіледі [Мещеряков, 1983: 87]. Адамның өзіндік ерекшеліктері туралы Д. Кішібеков пен Ұ.Сыдықов былай деп жазады: «Адамның бойындағы кісілік қасиеттердің үш дәрежеде болатынын аңғару қажет: 1) Әрбір адам – ең алдымен адамзат қауымының мүшесі. Шыққан нәсілінен, ұлтынан, табынан, жынысынан, туған жерінен тәуелсіз есті адамның барлық өкілдеріне ортақ жалпы адамзаттық қасиеттер болады. Олардың қатарына қуану, қайғыру, балажандылық, ананы сүю, арамдық-зұлымдықтарға, әділетсіздіктерге қараушылық, махаббат, жек көрушілік, әділдікті ұнату т.б. рухани-психологиялық қасиеттер жатады. 2) Әр адамның физиологиялық ерекшеліктерінен жоғары жүйке жүйесінің қызметтерінен туатын және оның тек өз басына тән психологиялық өзгешеліктер. Бұлар оның мінез-құлқында, сезім көрінісінде, қызба жандылығында, қимылдары мен жүріс-тұрысында, сөйлеу ыңғайында, сыртқы әсерлерге қайтаратын жауаптарында, бөтен адамдармен қарым-қатынасында т.б. тіршілік әрекеттерінде байқалады. Осы қайталанбайтын ерекшеліктерінің арқасында әр адамның басқаларға ұқсамайтын өзіндік қырлары туады. Бұл қырлардың негізі физиологиялық ерекшеліктерде жатқанмен, оған, әрине, өмір сүру ортасы да елеулі ықпал жасайды. 3) Адам белгілі бір елде, тарихи дәуірде, белгілі дәрежеге жеткен материалдық және рухани мәдениет жемістерімен сусындап өседі. Оның шыққан әлеуметтік (таптық), этникалық (ұлттық) ортасы болады. Сол дәуірде, тарихи ортада қалыптасқан білім-тәрбие жүйесінен тағылым алады. Осылардың бәрі қосылып

адамның жан-дүниесінде өзіндік ізін қалдырады. Және сол уақыт ішінде анықталып, ерекшелене келіп, тұрақты рухани қасиеттерге айналады» [Кішібеков, 2010: 236].

Қарым-қатынас жасау барысында, ойлау нәтижесінде адамдар санада қалыптасқан схемалар арқылы коммуникативті актіні жүзеге асырады. Дайын схемалар адамдардың коммуникативті құзыретін құрап, тұлғаны қалыптастыратын, сөйленіс әрекетін жүзеге асыратын маңызды фактор болып табылады. А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде адам сөйлермен, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады. А. Байтұрсынұлы тіл ойды жарыққа шығару құралы болумен қатар таным әрекетіне өзіндік таңбасын қалдырып отыратынын ескертеді. Сол себепті ғалым: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек», – деп жазады [Байтұрсынұлы, 1991: 343].

Дүниенің тілдік бейнесі *терминдерден* де анық көрінеді. Сонымен, дүниенің концептуалды бейнесі де, дүниенің тілдік бейнесі де, дүниенің ғылыми бейнесі де тілдік бірлік арқылы таңбаланып, объективтенеді. Сол сияқты оны құрайтын бөліктері – терминдер де тіл арқылы көрініс тауып, интерпретацияланады. Сонымен қатар *терминдерден* дүниенің тілдік бейнесі қалай ұғынылатынын, қалай концептіленетінін, тіл (тілдік бірлік) арқылы таңбаланған терминдердің санадағы көрінісін, тілдегі басқа образдармен байланысын, осы байланыстың уәжін, себептерін айқындауға болады.

Тіл – ұлттық мәдениеттанымының маңызды құралы. Адам санасы шындық өмірді қабылдап, ой елегінен өткізеді, ол бейне (дүние бейнесі) тілде екінші көрінісімен сипатталады. Ғаламды тануда тілдің рөлі, қызметі қандай? Халықтың ұлттық таным-түсінігі, болмысы, дүниетанымы, рухани мәдениеті ана тілі арқылы көрініс табады. Термин – күрделі тілдік құбылыс, тілдік бірлік ретінде танымдық қызмет атқаратын

әлемді тану құралдарының маңызды бір түрі. Терминдерді тану – сол халықтың болмысы мен ойлау жүйесін тану болып табылады.

Жаңа ұғымға лайық термин-атауын танумен қатар, оны қолданымға түсіру, қабылдау одан да маңызды. Терминге негіз болған ұғымды дұрыс түсініп, ой елегінен өткізе алмаса, ол атау, термин түсініксіз болып шығады. Терминнің көпшілік тарапынан қабылданбай жатуының басты себептерінің бірі – осы деп білеміз. Тіл дамуы немесе тілдік бірліктердің дамуы алдымен тілдік бірліктерінің қалыптасып, содан соң тілдік айналымға енуі – белгілі бір уақытты қажет ететін құбылыс. Терминдік бірліктер де тілдің осы заңдылықтарына бағынады, сондықтан тілге енген ұлттық терминдерді «сынап», жоққа шығарып, түбірінен балта шабуға болмайды. Бұған баспасөзде кірме терминдерді аударудың қажеттігін жоққа шығарып, даяр күйінде қолданудың маңыздылығын жақтайтын жарияланымдар куә. Бұл тұрғыда Ж. Манкеева пікірі өте орынды: «...көп жағдайда терминдердің құрылымдық табиғилығын сақтап, төл тілдік сөздің нақты, жіктелген ішкі мазмұны тірек етілгенімен, сөздің негізгі, жалпы мазмұны, семантикалық құрылымы, ұғымдық көлемі терминдік дефиницияға толық сәйкес келмеуі мүмкін. Сондықтан терминжасамдық үдеріс барысында аталымдар жарыспалылығының, емлелік ала-құлалықтардың, тіл нормасынан ауытқушылықтың, тілді пайдаланушылар тарапынан ұсыныстардың, сыни пікірлердің айтылып жатуы – заңды құбылыс» [Манкеева, 2014: 604].

Терминдер заттың атын емес, ұғым атын білдіретіндіктен, оған мағынасы сәйкес болмауы мүмкін, сол себепті терминжасам теориясында термин шарттылығы деген маңызды қағидаға сәйкес оны қалыптастыру қажет. Бұл мәселені шешу тілді қолданатын адамдарға, кәсіби тұлғаларға және сана мен тіл арасындағы арақатынасты когнитивтік-танымдық тұрғыдан зерттеуге тығыз байланысты. Термин жасалымында Ж. Манкеева айтқандай, «Халықтың тарихи-мәдени кодтық жадын жаңғырту ескерілгені жөн. Осымен байланысты оны тіл табиғатын анықтаудың негізі ретіндегі тілді тұтынушы танымымен тығыз байланысты когнитивтік лингвистика негізінде және прагматикалық, лингвомәдени танымдық тұрғысынан дәлелдеудің мәні ерекше. Себебі әлемдік мәдениеттер арасында ұлттың өзіндік табиғаты мен бет-болмысы алдымен тіл арқылы, оның тілдік санасы арқылы таны-

лады. Тіл ойлау мен мінез-құлық нормаларын орнатып, логикалық категориялар мен тұтас концепциялардың қалыптасуына басшылық ету негізінде адамның жеке және қоғамдық өмірінің барлық салаларына еніп, оның мәдениет формаларын айқындайды [Манкеева, 2014: 607]. Ғалымның: «Терминдік бірліктер белгілі бір мәнді білдіретін жай ғана таңбалардың жиынтығы емес, мазмұны адамның санасында сақтаулы жатқан, жаңа ұғымның ішкі дүниемен арадағы қатынасын білдіретін шығармашылық ойлау танымының нәтижесін беретін таңба. Олай болса, мұндай таңба тек шарттылықпен ғана сипатталмайды, ол – адам танымы мен тәжірибесі негізінде уәждеделетін танымдық атау. Басқа сөзбен айтқанда, бұл – тілді зерттеудің мүддесін объектіден субъектіге аудару, яғни адамды тіл арқылы және, керісінше, тілді адам арқылы анықтау» [Манкеева, 2014: 478], – деп тұжырымдауы қазақ терминдерін когнитивтік, яғни танымдық тұрғыдан зерттеудің терминнің өзіндік болмысы мен тілдік табиғатын жан-жақты дәйектей түсетініне дәлел.

Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болды, елді жерде қоғамдағы қолданыс аясын кеңейтіп, дамыту қажеттігі туындады. Бұл – заман талабы. Осы тұрғыдан қарағанда, тілдегі терминдер – тілдің қоғамдағы қолданысын көрсететін тіл дамуының әлеуетін көрсететін басты өлшемдердің бірі.

Термин жасау – зор жауапкершілік жүктейтін, өте күрделі мәселе. Терминтану мәселелері жөнінде Ш. Құрманбайұлы: «...Бұл салада біршама ізденістер болғанмен, терминологияның көптеген мәселелері ғылыми және практикалық тұрғыдан шешімін таба қоймады. Терминтанудың теориялық, әдістемелік, практикалық мәселелерін зерттеудегі алынатын ғылыми нәтижелердің деңгейі, терминологиялық жұмыстарды жүргізу барысында көрініс беріп жатқан жүйесіздік, үйлесімсіздік соны айқындап отыр», – дейді [Құрманбайұлы, 2008:5].

Ғылым дамыған сайын оның ұғымдық аппараты да тез қалыптасып, лексикалық бірліктері белсенді қолданыла бастайды. Қазақ тілі терминжасамы дамуының алғаш қарқынды дамуы ХХ ғасырдың 20-30-жылдары болса, оның басында қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі, қазақ терминологиясының негізін қалыптастырушы А. Байтұрсынұлынан бастап, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабайұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Т. Шонанұлы т.с.с. қазақ зиялылары тұрды. Қазақ тіл білімі терминологиясының негізін қалаушы А. Байтұр-

сынұлының мұрасы қазақ тілінің терминжасам жүйесінің мүмкіндігін айқындап берді. Алайда сол жылдардағы әміршіл-әкімшіл күштеу саясатының салдарынан ұлы серпіліс жалғасын таба алмады. 30-жылдардан бастап тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде термин мәселесі Одақтық тіл саясаты тұрғысынан шешілген бұл кезеңді Ш. Құрманбайұлы: «... ұлттық ғылыми терминологияның дамуының бір ғана кезеңі, бұл мерзім ішінде терминжасамда айтарлықтай өзгеріс болмаған», – деп тұжырымдайды [Құрманбайұлы, 2008:7].

90-жылдардан бастап қазақ терминологиясында жаңаша бағытта даму кезеңі басталды. Бұл жылдары қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алып, көптеген терминдер қазақшандыруды қажет етті. Ұлт тілінде термин жасаудың ғылыми ұстанымдары біршама айқындалып, көптеген ұлттық терминдер жасалып, әр салада терминологиялық сөздіктер жарияланды, терминология ілімі ғылыми-зерттеу нысанына айналды.

Қазіргі кезеңдегі қазақ терминологиясы саласының өзекті мәселелері – терминжасамда ұлт тілінің төл байлығын қолдану, оны сарқа пайдалану, туыстас түркі тілдерінің лингвистикалық терминдер қорының ұлттық жасалымының озық тәжірибесін қолдану, шығу тегі алдымен латын, грек, содан соң ағылшын тілінен орыс тілі арқылы тілімізге еніп, терминдер жүйесін құраған халықаралық терминдер мәселесінің шешімдерін табу, яғни аударылу тәртібі, емлесі, құрамын, ғылыми негіздемесі, терминдердің танымдық-жұмсалымдық қызметін ғылыми негіздендіру, ғылыми терминдердің маман даярлаудағы ғылыми-кәсіби тілдік құзіреттілігін қалыптастырудағы рөлін анықтау, когнитивтік-семантикалық, когнитивтік-ментальдік сипатын анықтау, ғылыми негіздемесін жасау.

Жалпы, терминология саласындағы термин анықтамасы тұрғысындағы пікір алалығы, термин мен жалпы әдеби сөздің арақатынасы, ғаламның тілдік бейнесі тұрғысынан терминнің адам ойлауы, санасы мен тілі арасындағы өзара қатысы мәселелері, кірме терминдерді аударып қабылдаудың ғылыми қағидаттарының айқындалмауы терминология ілімінің толыққанды дамуына, терминдердің ұлттық санаға сіңіп, ұлттық таным негізінде дұрыс қалыптасуына, маманның кәсіби-қарым-қатынасы құзіреттілігін қалыптастыруда кері әсерін тигізеді.

Белгілі бір ғылым саласының өзекті мәселелерін жетік білу үшін терминологиясын игеру қажеттігі алғышарт екені белгілі. Сондықтан әр ғылым саласының дамуы оның

ғылыми лексикасы, терминологиясының толыққанды дамуымен тығыз байланысты. Әрбір ғылыми термин үшін маңыздысы – танымдық, әлеуметтік мәнімен бірге, дефинициясының айқындалуы. Осы тұрғыдан термин анықтама-сының әртүрлі мазмұнда анықталуын бірқатар ғалымдар оның пәндік саласының әр алуандығынан деп есептейді. Терминологиялық теориялардың әр алуандығы, терминнің жай лексемалардан айырмашылығының айқын еместігі де осыған себеп деп тұжырымдайды [Құрманбайұлы, 2008: 152].

Қазақ терминологиясы – тіл білімінің нысаны ретінде әлі де шешуін таппаған, түйткілді мәселелері көп, өзектілігін жоғалтпаған салалардың бірі. Ғылым дамуы терминологияға тікелей байланысты. Ғылымдағы жаңалықтар, жаңа ұғымдар тілде жаңа сөздермен белгіленіп, қалыптасып, терминологиялық жүйеде өз орнын табады. Бұл мәселе когнитивті-дискурсивтік парадигма тұрғысынан, тілдің маңызды қызметі – когнитивтік-қатысымдық тұрғысынан зерттелуі қажеттігін білдіреді [Құрманбайұлы, 2008:51]. Терминология мәселелерін дәстүрлі тілдік құрылымдық-логикалық тұрғыдан зерттеумен қатар, жаңаша бірнеше ғылым тоғысында зерттеу жұмыстарын жүргізу оның табиғатын ашуда өте маңызды. Осы тұрғыдан тілді антропоцентристік парадигма, когнитивтік тұрғысынан зерттеу – қазіргі тіл біліміндегі жаңа ғылыми бағыт.

Терминдерге ұлттық сипат беріп, «қазақшаландырудың» басты мақсаты – қазақы ұғым-танымға жақындату, түсініктілігін арттыру, эстетикалық көркемдігі, тілдің қызмет ету өрісін кеңейту арқылы кәсіби тұлға мен адамдарға қызмет ету сапасын арттыру. Тіл танымның когнитивтік негіздері бойынша жаңа атау жасау адамның қабылдау, түсіну, жадында еске түсіріп, қайта қолдану ойлау, сезінумен байланысты. Жеке адамның ойлауы тарихи даму негізінде жалпыланып, ұлттық ойлау сипатына көшеді. Адамның тілдік қабілеті ойлау сапасына қатысты болады. Ал ұлттық ойлау ұлттық тілді қалыптастырып, оның икемділігі, ортаға бейімділігі мүмкіндігін арттырады.

Термин – тілден оқшау жасалатын ерекше бір құбылыс емес, ол – қоғамда атқаратын функционалдық қызметі жоғары, ұлттық мәдениетпен, ұлттың рухымен біте қайнасып жатқан құбылыс. Осы мәселелер терминжасауда когнитивті-танымдық негіз ретінде ескерілуі тиіс. Тіл байлығын құрайтын сөзжасам саласы терминжасам ұлттық таным негіздері қағидаларын басшылыққа алғанда жанда-

нады. XX ғасырдың 30-жылдары жасалаған терминдердің түсініктілігі, ұғымдық сапалығы, өміршеңдігі, жасампаздығы, танымдылығы ұлттық ұғымның негізінде жасалғандығында, олардың мағынасы бастапқы жалпыхалықтық қолданысынан жаңа ұғымға берілген атауына ортақ бір ассоциациялық ұқсату негіз болып, терминделген.

Когнитивтік тұрғыдан терминге төмендегідей анықтама беруге болады: термин – кәсіби ойлаудың вербалды нәтижесін білдіретін атау бірлігі, кәсіби қарым-қатынастың лингво-когнитивтік құралы, белгілі бір ғылым саласына қатысты дефинициямен белгіленген арнай сөздер мен сөз тіркестері. Терминді семантикалық, қызметі, құрылымы тұрғысынан зерттеу маңызды, себебі термин таным құралы ретінде, ғылыми фактілерді жалпылайды, білімді толықтырады, және келесі ұрпаққа жалғастырушы қызмет атқарады, сондай-ақ адамның ғылыми қызметін тиімді ұйымдас-тыруға алғышарттар жасайды.

Когнитивтік тұрғыдан талдауда тіл білім, мәлімет, ақпаратты қабылдап, сақтаушы, жеткізуші құрал ретінде сипатталады. Тілдік бірлік мәліметті бойында сақтап, жеткізеді. Тілдік білім тілдік бірліктерді топтастыру құралы ғана емес, тілдік емес білімді код-тау, топтастыру, жалпылау құралы ретінде қызмет етеді. Ол тілдік және тілдік емес білім сөйлеушісінің ес-жадында категориялық тұлға түрінде сақталады, ал категория жалпы ұғым ретінде қоршаған ортаны, болмысты нақты тану және тілді қолдану тәжірибесі негізінде қалыптасады. Осы тұрғыдан адам болмысты тани отырып, бір-бірімен салыстырып, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ажыратып, талдау, жинақтау арқылы белгілерін анықтаған соң, жалпылау негізінде ғаламдағы заттар мен құбылыстар туралы ұғымы қалыптасады. Жоғарыда талданған қарапайым лексемалардың терминдену үрдісі – сөзімізге дәлел, яғни ұғымды атау – тілдік тұлға шығармашылығы. Осы орайда А.Байтұрсынұлының қазақ терминологиясының негізін қалыптастырудағы дара тұлғасын ерекше атап өтуге болады. Ғалым шығарма сөзінің өңді, ұнамды болуы үшін сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл (лұғат) анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнектілігі сияқты шарттардың ескерілуі қажеттігін айта келіп, сөз дұрыстығы үшін:

– сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну;

– сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру;

– сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру керектігін көрсетеді [Байтұрсынұлы, 1991: 350].

А. Байтұрсынұлы сөздің түсінікті болуы үшін, тыңдарманға ұғынықты болуы үшін қойылатын талаптарды нақты көрсетіп, тіл дәлдігін былайша сипаттайды: «Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек» [Байтұрсынұлы, 1991: 352].

Терминге қойылатын негізгі талаптың бірі – тіл дәлдігі десек, ғалымның барлық термині де осы талаптың үдесінен шыққан.

Адам санасында терминнің концепт ретінде қалыптасуына:

– сезім органдарының қатысу дәрежесіне байланысты, яғни сезімдік тәжірибеге байланысты, үлкен ми сыңарлары бөліктеріне рецепторлар арқылы қабылдалған қозу жеткізіліп, онда талдау, тану әрекеттерінің негізінде сезім ажыратылады да, зат, құбылыс туралы түсінік алынады;

– ақпараттың толықтығы /көрнекілігі, түсініктілігі/

– объект, субъект арасандағы өзара әрекет;

– жаңа концептіге бұрынғы бар концептінің негіз болуы (Г.Г.Слышкин оны *метаконцепт* деп атайды);

– оқу үрдісінде, кәсіби әрекеттегі қарым-қатынас негізінде;

– адамның өз бетінше оқып-білуі, тануы (кітап, монография, анықтағыш, сөздік, энциклопедия т.б.) себеп болады.

М. Қожаева концептінің мағыналық көлемін былай анықтайды: 1) концептінің референттілік жағдаятын анықтау; 2) сөздіктердегі анықтама-лардан концептінің ғаламның тілдік бейнесіндегі орнын анықтау; 3) сөздің этимологиялық ерекшеліктерін белгілеу; 4) сөз мағынасы жайлы қосымша мәлімет беретін түрлі мәнмәтіндерді поэтикалық, ғылыми, философиялық, публицистикалық және т.б талдаудан өткізу; 5) қол жеткізген нәтижелерді тірек лексема, терминнің (концепті өзегі) ассоциативтік байланыстарымен сәйкестігін талдау [Қожаева, 2006: 50]. Мұндағы біздің зерттеуіміз үшін маңыздысы – терминнің (концепті өзегі) ассоциативтік байланыстарымен сәйкестігін талдау және термин дефинициясы.

Концепт әмбебап сипатты болғанмен, оның вербалдық көрінісі ұлттық сипатта болады. Ол ұғымның түрлі қасиеттеріне қарай ұлттық та-

ным ерекшеліктері негізінде жүзеге асады. Бір мәдениеттен екінші мәдениеттегі білім алмасу нәтижесінде термин (таным құралы ретінде) концептің бөліктерін сипаттайтын көптеген вербалды емес қасиеттерін тасымалдайды. Кәсіби дискоммуникация (концептуалды диссонанс), яғни терминдердің толық мәнін түсінбеушілік осыдан туындайды. Сондықтан коммуниканттар идентификациясының ұлттық коды ескерілуі тиіс. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: жоғары мектепте тіл мамандарының даярлығында осы мәселеге жете мән беру қажет. Тіл білімі материалдарын басқа ғылымдармен байланыста қараудың маңыздылығы да осында: «... как бы лингвистика ни делала вид, что она независима от психологики и может прожить без нее, они давно уже спаяны друг с другом, что любой серьезный шаг вперед в одной немедленно отражается на другой» [Лотте, 1982: 277]. Осы тұрғыдан келгенде, терминнің номинативтік өрісін терең түсіну үшін сөздің когнитивтік моделін құру тәсілі ретінде қарастыру керек [Қайыпназарұлы, 1994: 68].

«Термин дегеніміз – негізінен, арнайы ұғымдар түсініктер атауы. Ол қандай ұғым қандай мағына арқаласа да бір мәнді болуға тиіс. Олардың қатарында кездесетін көпмағыналық, синонимдік нышандар мәтінде /тексте/ сөйлеуде кездесіп қалғанмен, бұл қасиет оның негізгі табиғатына тән емес [Құрманбайұлы, 2014] деп анықтай отырып, термин сөздің ішкі құрылысы ешқандай қосымша, қоспасыз, таза атаулық жүк арқалайтыны, терминге бейім тұрған сөздің ішкі формасы мөлдір де таза күйге көшпесе, оның терминдік мәнінің әлі қалыптаспағандығын, ішкі икемділік кәсіби әрекетке тікелей байланысты екені, яғни мамандық иелерінің кәсіптік мұқтажынан /ынтызарлығынан/ туындайтын терминнің ішкі мүмкіндігі екендігін ашып көрсетеді [Құрманбайұлы, 2014:155].

Жалпы алғанда, белгілі терминолог ғалым жалпы әдеби тілдің ерекше қызметі бар бір тармағы – термин табиғатына қойылатын басты талаптардан терминде анықтағыштық /дефиниция/ белгі басым болу керектігі, белгілі бір ұғымның мазмұны осы анықтағыштық қасиеті арқылы айқындалатыны, бір ұғымды келесі бір ұғымнан айырып тану үшін және сол ұғымды арнайы бір классификациялық қатарда қарастыруға мүмкіндік жасау үшін қажет екендігіне баса мән береді» [Құрманбайұлы, 2014:153].

Тіл білімі термині семантикасында оны жасаушы тіл маманының жалпы және арнайы мамандандырылған білімі, өмірлік

тәжірибесі, дүниетанымы (жалпы адамзаттық, ұлттық) көзқарасы бейнеленеді. Терминнің концептуалдық жүйе құрушылығы осыдан туындайды. Осы тұрғыдан әлемнің ғылыми концептуалдық бейнесі терминологияның концептуалдық, теориялық ұғымдарының жиынтығы ретінде қарастырылады. Тіл білімі терминдерінің когнитивтік негіздемесін жасаудың

өзектілігі – оны тіл мен адам, тіл мен ұлт, тіл мен ойлау, тіл мен мәдениет тоғыстарында өзара әрекетте қарастырып, оның заңдылықтарын ашу болып табылады. Терминді жаңаша зерттеу – терминді қатысымның қажетті құралы, өзегі, қызметтегі кәсіби білімді өзектеу тәсілі, маманның танымдық және қатысымдық рөлі ретінде қарау болып табылады.

Әдебиеттер

- Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.
- Краткий энциклопедический словарь. – М., 2002. – 1136 с
- Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – М., 1983. – С. 87.
- Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. – Алматы, 2010. – 236 б. [Philosophy].
- Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
- Құрманбайұлы Ш. Алаш және терминтану (XX ғасыр басындағы қазақ терминологиясы. 1910-1930-жылдар). (монография). – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 240 б. [Alash and Terminology (Kazakh terminology in the beginning of the twentieth century)].
- Қожаева М.Т. Аударматану терминдерінің когнитивтік-семантикалық құрылымы 10.02.02 – қазақ тілі Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2006. [Cognitive-semantic terms of translation terms]
- Қайыпназарұлы М. Қазақ тілін өркендетуге басшылық күшейтілсін 1920-30 жылдардағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1994. – 166-172- б.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. Зерттеулер, оқулық, сөздік. Библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 928+16 жапсырма б.
- Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Издательство «Наука», 1982. Questions and regulations of inexperienced terminology and terminology].

References

- Baitursynuly A. (1991). Aq jol: óleńder men tářjimeler, pýblitsistikalyq maqalalar jáne ádebi zertteý. [White Path: poems and translations, publicist articles and literary studies]. Алматы: Jalyn. -464 b.
- Isaev S. (2008). Qazaq til biliminiń máseleleri. [Problems of Kazakh linguistics]. Алматы: Arys. --624 b.
- Kratkii entsiklopedicheski slovar. (2002). [The word is a crazy encyclopedic word.] М., – 1136 b.
- Meerjakov B.G., Zinchenko V.P. (1983). Bolshoi psihologicheski slovar. [Big Psychological Dictionary.] М., -87 b.
- Kishibekov D., Sydyqov U. (2010). Filosofiya. [Philosophy.] Алматы, – 236 b.
- Mankeeva J. Qazaq til biliminiń máseleleri. (2014). [Problems of the Kazakh linguistics.] – Алматы: Abzal-Aı, -640 b.
- Qurmanbaiuly Sh. (2008). Alash jáne termintaný (HH ǵasyr basyndaǵy qazaq terminologuasy. 1910-1930-jyldar). [Alash and Terminology (Kazakh terminology in the beginning of the twentieth century)]. (monografiya). – Алматы: El-shejire, – 240 b.
- Qojaeva M.T. (2006). Áydarmataný terminderiniń kognitivtik-semantikalyq qurylymy 10.02.02 – qazaq tili Filologiya ǵylymdarynyń kandidaty ǵylymi dárejesin alý úshin daiyndaǵan dissertatsıanyń avtoreferaty. [Cognitive-semantic terms of translation terms]. Алматы,
- Qayıpnaazaruly M. (1994). Qazaq tilin órkendetýge basshylyq kúshetilsin 1920-30 jyldardaǵy qazaq tili jónindegi zertteýler. [Strengthen the leadership of the Kazakh language in the study of the Kazakh language in the 1920-30s.]. Qaraǵandy: QarMÝ baspasy, -166-172- b.
- Qurmanbaiuly Sh. (2014). Qazaq terminologuasy. Zertteýler, oqýlyq, sózдіk. Bibliografiya. [Kazakh terminology. Studies, textbooks, dictionaries. Bibliography]. Алматы, Sardar,. – 928+16 japsyrma b.
- Lotte D.S. (1982). Voprosy zaimstvovaniya i úporiadocheniya inoazychnyh terminov i terminoelementov. [Questions and regulations of inexperienced terminology and terminology]. Moskva: Izdatelstvo «Naýka».